

Gabriel Le Bras, *Études de sociologie religieuse*.

- I. *Sociologie de la pratique religieuse dans les campagnes françaises*, Paris 1955
- II. *De la morphologie à la typologie*, Paris 1956, Presses Universitaires de France.

W dwóch obszernych tomach, obejmujących łącznie przeszło 800 stron druku, współpracownicy i uczniowie prof. G. Le Bras zebrali i wydali bądź w całości, bądź w dobranych wyjątkach artykuły i rozprawy znakomitego uczonego dotyczące socjologii religii. Zanim będziemy mieli możliwość szczegółowego przedstawienia w jednym z następnych numerów Roczników tego młodego, ale jakże dynamicznie rozwijającego się odcinka nauk społecznych, pragniemy krótko zreferować treść obu tomów. Pisma prof. Le Bras zestawione są w nich w ten sposób, że dają świetny wgląd w rozwój uprawianej przez niego dziedziny. Mamy możliwość obserwowania w nich, jak od pierwszych nieśmiałych prób, podjętych ok. 1931 r., socjologia religii w ujęciu autora zaczęła się stopniowo pogłębiać, poszerzać i przyносить coraz to poważniejsze rezultaty. Zawszą, jak stwierdza Le Bras, inicjatywa badań spotkała się z jak najprzychylniejszym przyjęciem. Episkopat francuski, koła uniwersyteckie, udzieliły mu poważnego i szczerego poparcia. Dziś, w niespełna trzydziści lat po pierwszym artykule Le Bras, socjologia religii reprezentowana jest tak we Francji, jak w całym szeregu innych krajów europejskich i amerykańskich przez dziesiątki ośrodków badawczych i czasopism oraz mnożącą się z każdym rokiem ilość publikacji. Oczywiście nie można wiązać całego tego ruchu naukowego tylko z osobą francuskiego uczonego, czy nawet z francuską szkołą historyczno-socjologiczną. Wydaje się jednak, że miejsce kierunku Le Bras jest szczególnie ważne i zasadnicze.

Prof. Le Bras rozpoczął swą karierę naukową po I wojnie światowej jako kanonista i mediewista. Dotąd uprawia niezależnie od socjologii religii obie dziedziny. W kanonistyce tworzy nową, szczególnie dla historyka interesującą szkołę. Opublikowany w 1955 r. tom *Prolégomènes* wyklada jej założenia otwierając zarazem serie prac z zakresu *Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident*, która ma dać w rezultacie nową, jednolitą syntezę historii prawa kanonicznego. Z wielkim zainteresowaniem

oczekuje mediewistyka zapowiedzianej od dawna pracy Le Bras o ustroju średniowiecznego chrześcijaństwa — *Les institutions de la Chrétienté* — jaka ukazać się ma w najpoważniejszej dziś, wielkiej kolekcji *Histoire de l'Église*, zapoczątkowanej przed wojną przez A. Fliche i V. Martin. Na ten sam temat zapowiedziano również referat Le Bras na międzynarodowym kongresie historyków w Sztokholmie w 1960 r., gdzie referent wystąpi jako reprezentant Stolicy Apostolskiej. Do studiów socjologicznych doprowadziło prof. Le Bras, według jego własnych wypowiedzi, zrozumienie, że „ludzie, a nie rzeczy, są właściwym przedmiotem historii” (*Les hommes, non les choses, sont le grand objet de l'histoire*, t. II, s. 558). Widzieli to od dawna najwięksi z historyków. Le Bras przywołuje m. in. określenie historii przez Fustel de Coulanges'a: *Son véritable objet d'étude est l'âme humaine; elle doit aspirer à connaître ce que cette âme a cru, a pensé, a senti* (II, 561). Współcześnie z Le Bras podnieśli to z jak największym naciskiem dwaj zmarli już, wielcy historycy francuscy pierwszej połowy XX w., M. Bloch i L. Febvre, z którymi wypadło mu kolegować w dwudziestych latach na uniwersytecie w Strasburgu. Koncepcje naukowe Le Bras wiążą się też najściślej z nową szkołą historyczną francuską, reprezentowaną głównie, ale nie wyłącznie, przez wychodzące od 1929 r. *Annales*. Z pasji dotarcia do ludzi, do wyjścia poza doktryny, kanony i inne zachowane pomniki i dotarcia do żywej rzeczywistości społecznej, rozdził się program badań nad tym, jak ludzie praktykują, przeżywają i rozumieją religię. W socjologii francuskiej od czasów Comte'a, a zwłaszcza Durkheima, doceniano znaczenie problematyki religijnej. Koncentrowano jednak uwagę na ludach i wierzeniach pierwotnych. Zgodnie z rozpowszechnionym w dobie pozytywizmu rozumieniem historii wydawało się, że najistotniejszą rzeczą dla zrozumienia jakiegoś zjawiska jest uchwycenie jego genezy. Wbrew temu podejściu, określanemu swego czasu przez M. Blocha jako *L'idole des origines*, Le Bras wystąpił z postulatem badania w pierwszym rzędzie rzeczywistości społeczno-religijnej najbliższej nam i najłatwiejszej do uchwycenia, bo współczesnej. Uderzało go zupełne zaniedbanie i niezajomość życia religijnego współczesnej Francji. *En somme — pisze — les villages d'Australie et de Java nous étaient bien plus familiers que ceux de notre Auvergne ou de notre Champagne* (II, 398). Od początku akcentuje zresztą Le Bras konieczność ścisłego wiązania analizy sytuacji współczesnej z historyczną. Pierwszy, problemowy jego artykuł, opublikowany w 1931 r., nosi bardzo charakterystyczny w tym względzie tytuł: *Statistique et histoire religieuse. Pour un examen*

détaillé et pour une explication historique de l'état du catholicisme dans les diverses régions de France. Z bibliografii prac socjologicznych Le Bras zestawionej na początku t. I widać, że w trzydziestych latach artykuły z zakresu badania współczesnego katolicyzmu francuskiego mieszają się z rozprawami historycznymi, traktującymi, np. o stanie religijnym i umysłowym diecezji Châlons w ostatnich wiekach Ancien Régime'u, o kontroli praktyk religijnych w diecezji Rouen za rządów biskupa Colbert'a czy nawet o organizacji diecezji Auxerre w epoce merowińskiej. W 1939 r. przedmiotem wykładów profesora w École pratique des Hautes Études jest nawrócenie Galii. Jednocześnie postępujące stale badania ankietowe pozwalają zacząć już w trzydziestych latach na pierwsze uogólnienia i to tak w sensie historycznym, jak w sensie dochodzenia czynników wpływających na życie religijne ludzi. Zarazem doskonalila się stopniowo metoda pracy, komplikowała problematyka badawcza, co stanowiło dobry znak pogłębiania się całego kierunku. W oparciu o zebrane doświadczenia można było już w okresie wojny i bezpośrednio po niej zarysować głębiej całokształt sprawy. Dokonał tego autor w dwutomowej *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse en France*, wydanej w latach 1942—45. Znalazł się tutaj także prozoryczny szkic historii praktyk religijnych katolickiej ludności Francji od pierwszego zetknięcia się z chrześcijaństwem po dzień dzisiejszy.

W pierwszym okresie badań ankietowych nad współczesnym katolicyzmem francuskim skupił się Le Bras i jego współpracownicy nad mniej skomplikowanymi i łatwiejszymi do zbadania stosunkami wiejskimi, a rzeczową, na badaniu praktyk religijnych. Praktyka — według określenia autora — to poddanie się regułom stawianym przez prawo kanoniczne albo przyjęcie rad proponowanych elicie (II, s. 399). W ciągu historii rzeczy te ulegały zmianom. W XX w. można podzielić akty praktyk religijnych na kilka grup. Jedna, to grupa aktów uroczystych, wprowadzających do grupy, stanu. Wchodzą tu w grę: chrzest, pierwsza komunika, małżeństwo, pogrzeb. Grupa aktów periodycznych, których regularność jest znamiem ortodoksji, to msza niedzielna oraz spowiedź i komunika wielkanocna. Wreszcie istnieją akty specjalne czy często powtarzane, wyrażające i pobudzające pobożność, w rodzaju pielgrzymek, rekolekcji, uczestniczenia w codziennych mszach, procesjach itp. Od pierwszych już sondaży — pisze Le Bras — można podzielić chrześcijan z punktu widzenia ich praktyk na konformistów okresowych (*conformistes saisonniers*), pojawiających się w kościele tylko przy okazji chrztu,

komunii itd., dalej obserwantów, obejmujących zarówno osoby przyjmujące Komunię w okresie wielkanocnym (*pascalisants*), jak i uczestniczące w mszach niedzielnych (*messés*), i wreszcie ludzi pobożnych (*dévots*). Rezultatem badań praktyki religijnej na wsi francuskiej była opracowana przez ks. F. Boulard, przy współpracy Le Bras, *Carte religieuse de la France rurale*. Jej drugie przewidywane wydanie z 1952 r. powtórzono w I tomie omawianego wydawnictwa. Cały obszar Francji wiejskiej dzieli się na trzy rodzaje krajów: chrześcijańskich, indyferentnych, ale o tradycji chrześcijańskiej, i wreszcie misyjnych. Za dzielnicę chrześcijańską autorzy uznają taką, w której co najmniej 45% praktykuje w sensie mszy niedzielnych i spowiedzi wielkanocnych. W kraju indyferentnym praktykuje mniej, ale „konformizm okresowy” występuje powszechnie. Natomiast za kraj misyjny uznano taki, w którym duża część parafii ma więcej niż 20% dzieci niechrzczonych i niekatechizowanych. Na mapie uderza od razu chrześcijański charakter Bretanii, okolic Masywu Centralnego i pogranicza niemiecko-szwajcarskiego, a więc okolic mniej ulegających wpływom nowej cywilizacji przemysłowo-kapitalistycznej; obserwacja ta nie wyczerpuje oczywiście zagadnienia, bardzo w rzeczywistości złożonego i zależnego od działania bardzo różnorodnych sił.

Od badań nad praktykami religijnymi na wsi Le Bras zaczął przechodzić do szerszych zagadnień. Tom II jego studiów daje wgląd w to, co pisał autor na te tematy w czterdziestych i pięćdziesiątych latach, zwłaszcza w okresie pierwszych lat powojennych. Otwierający ten tom artykuł, opublikowany w 1946 r., przedstawia nowe aspekty i rodzaje badań otwierające się przed socjologią religii. Zawarte tu myśli wyraził autor w tym okresie czasu szczegółowiej w szeregu artykułów. Pogłębienie problematyki badawczej socjologii religii wyraziło się zarówno w bardzo znacznym poszerzeniu zakresu badań rzeczywistości współczesnej, jak i w coraz pełniejszym uświadomieniu wagi ankiety i badań historycznych. Podjęto rozległe badania nad parafiami miejskimi, o wiele trudniejsze i skomplikowane od badań stosunków wiejskich. Obserwacje, prowadzone początkowo wszędzie przez kościoły parafialne, objęły stopniowo coraz to nowe dziedziny, w których przejawia się religijność. Małe kapliczki, krzyże przydrożne, modlitwy domowe, i szereg innych zjawisk stało się przedmiotem naukowego zainteresowania. Jednocześnie, nie przerywając badań nad praktykami religijnymi, będącymi wszak tylko jednym, najbardziej widocznym i możliwym do liczbowego uchwycenia przejawem oddziaływania religii na społeczeństwo, formułuje Le Bras program prac nad głębszym nurtem życia religijnego

Kościola we Francji (*La vitalité religieuse de l'Église de France*, 1945 r.). Boć przecież, *avant tout, le christianisme est une vie de l'âme: les sentiments qu'il éveille envers Dieu et le prochain, les actes qu'il suscite constituent son originalité* (II, s. 561). Jak jednak uchwycić to, co stanowiło istotną siłę, co intensywnie żyło i oddziaływało tak silnie na francuską cywilizację? Najostrzej i niewątpliwie najsluszniej protestuje Le Bras przeciw naiwnemu i rozpowszechnionemu schematowi historii życia chrześcijańskiego we Francji ujętemu w trzy okresy: ewangelizacja, apogeum od Karola Wielkiego do Ludwika XIV, upadek od Rewolucji. W istocie rzeczy chrystianizacja jest ciągłym problemem w Kościele i nigdy w pełni nie zostanie dokonana (s. 583). Zbyt często mit Francji chrześcijańskiej maskuje po prostu religię państwową. Zadaniem badacza jest tutaj dotarcie do grup elitarnych, w których najczęściej przejawia się wielka świadomość i żywotność, do jednostek, poprzez które lepiej zrozumiemy stojące za nimi grupy. Kwestie żywotności, energii i oddziaływania tych grup — to rzeczy, które trzeba starać się uchwycić. Dalej zaś poprzez te grupy i ludzi, docierać będziemy do istotnych elementów wiary i moralności danego okresu.

Zarysowuje się w pracach Le Bras nowa koncepcja historii Kościoła jako studium społeczności katolickiej, chrześcijańskiej, w którym obserwacja przeszłości będzie połączona ze stale pogłębiającym się badaniem współczesności. Historię włącza autor bez wahania w ramy najszerzej przez niego rozumianej socjologii religii. Zgodnie ze stanowiskiem nowej szkoły francuskiej nie zależy mu zresztą na jakimś sporze terminologicznym czy kompetencyjnym między dyscyplinami. Ważne są problemy, i te mają być atakowane z różnych stron przez możliwie dużą ilość współpracujących ze sobą dyscyplin i metod, mają być studiowane zarówno w czasach współczesnych, jak w historii. W całym podejściu naukowym Le Bras rzuca w oczy zrozumienie dla podstawowych kategorii historycznych miejsca i czasu, jakie nie zawsze spotykamy u socjologów. Autor dał wyraz teoretyczny swemu stanowisku między innymi w interesującym artykule o socjologii i chronologii z 1953 r. Społeczeństwo, żyjące w określonych warunkach naturalnych i historycznych, stworzonych przez ludzi, i posiadające określoną strukturę, ulega nieustannym zmianom. Stąd nie może też być mowy o jakiejś socjologii bezczasowej, o jakimś dowolnym wybieraniu i zestawianiu elementów powiedzmy z II, XII i XX wieku. Nacisk na konieczność osadzenia każdego faktu w kontekście występuje z wielką siłą w opublikowanym w 1945 r. w *Annales* artykule programowym poświęconym

geografii religii. Autor przypomina elementarną, ale zapoznaną prawdę, że religie, choć prowadzą ludzi do rzeczy spoza tego świata, to żyją w umysłach ludzkich. W czasie i przestrzeni, mają swoją geografie i historię. W związku z tym postuluje autor wykonanie olbrzymiej pracy narzucenia na mapy wszelkich, o ile się tylko da, zjawisk religijnych, obecnych i historycznych, aby tą drogą dochodzić między innymi do chwytania związków zachodzących między zjawiskami. Jasnym jest, że nawet dla wyjaśnienia obecnej sytuacji, np. katolicyzmu francuskiego nie wystarczy tylko sięgnąć do wieków XIX i XVIII, ale zajdzie potrzeba daleko głębszego cofnięcia się wstecz. Atlas katolicyzmu francuskiego trzeba więc będzie zaczynać, w miarę możliwości, od pierwszych misji chrześcijańskich w Galii. Przyznać trzeba, że już pierwsze zestawienia map różnych zjawisk przynoszą frapujące wyniki i zachęcają do dalszych prac. Wymieńmy przykładowo, że na współczesnej mapie katolicyzmu tereny, będące dawniej własnością największych opactw, wyszły jako religijnie indyferentne czy wręcz, jak wokół Cluny, misyjne. Wskazuje to nam kierunek poszukiwania lokalnych przyczyn zjawiska. Le Bras widzi je w zębnych wpływach upadających opactw, źle na ogół rządzących swymi parafiami, a zwłaszcza w niechęci chłopów, którzy zakupili po Rewolucji ziemię, do Kościoła, włączającego do swych planów w XIX w. rewindykację dawnych dóbr ziemskich (I, s. 304).

Wydaje się, że badania Le Bras, zainicjowane przez historykankanoniście, wniósł do bardzo spornej i dyskutowanej dziedziny socjologii religii ogromnie dużo zdrowych, realistycznych i przekonujących dla wszystkich elementów. Ciekawe, że nasz uczonec zaczynał nie od wielkich założeń teoretycznych, ale od konkretnego planu badawczego. Dopiero w ostatnich latach Le Bras zaczął się wypowiadać w sprawach ogólniejszych formułując w oparciu o doświadczenia francuskie program ogólnej socjologii katolicyzmu, a nawet socjologii religii w ogólności. Autor rozumie jednak świetnie, że chodzi tu przede wszystkim o zainicjowanie szczegółowych badań nad religiami, o szukanie jak najwłaściwszych metod i wskaźników, które pozwolą dotrzeć i w jakiś sposób zmierzyć siłę i żywotność poszczególnych grup.

W tym omówieniu niezmiernie pożytecznego wydawnictwa dotknąłem najogólniej, bez możliwości bliższego precyzowania, niektórych zagadnień poruszonych przez Le Bras i jego kierunek. Trzeba było pominąć ogromną ilość bardzo ważnych dla historyków i socjologów uwag i rozpraw. Obszerne zestawienia bibliograficzne zestawienia ośrodków badawczych, o których tak nie wiele wiemy, mają u nas szczególną wartość. I to, co napisałem,

wystarczy jednak, jak się wydaje, do stwierdzenia, jak płodnym i żywotnym okazuje się ten kierunek badawczy. Jego doświadczenia muszą też mieć dla dalszych prac nad zrozumieniem polskiego chrześcijaństwa bardzo zasadnicze znaczenie.

Jerzy Kłoczowski

M. L. Fracard, *La fin de l'ancien régime a Niort. Essai de sociologie religieuse*, Paris 1956. Wyd. Desclée De Brouwer.

Spośród niektórych kierunków nurtujących historiografię zachodnio-europejską szczególną uwagę zwraca kierunek historyczno-socjologiczny. Wydaje się, iż w zakresie badań historii społeczeństwa stanowi on znaczny krok naprzód. Prace badawcze prowadzone w tym aspekcie znacznie wszechstronniej ukazują i wyjaśniają strukturę społeczną; pozwalają uchwycić różnorodność grup i środowisk społecznych, mentalność ich jednostek, poznać mechanizm poprzez który grupy te i środowiska działają. Oddziaływanie różnych instytucji, prądów umysłowych, religijnych itp. na rozmaite grupy społeczne przedstawione w takim kontekście może być właściwie ocenione.

We Francji ten kierunek historyczno-socjologiczny wiele uwagi poświęca instytucjom kościelnym i życiu religijnemu; wspomnieć chociażby o pracach znakomitego badacza, profesora Uniwersytetu Paryskiego, Gabriela Le Bras. Tutaj też ukazało się studium z zakresu socjologii życia religijnego w małym prowincjonalnym miasteczku Niort w czasie ostatnich 50 lat przed Wielką Rewolucją Francuską. Autorka, siostra zakonna, wykorzystując bardzo bogatą podstawę źródłową w szerszym kontekście społecznym przedstawiła różne strony życia religijnego, zwracając szczególną uwagę na duchowieństwo, jego życie i działalność.

Ostatnie kilkadziesiąt lat przed Rewolucją a zwłaszcza połowa w. XVIII były w dziedzinie idei okresem zwrotnym dla Niort. Władza miasta opanowana została przez oligarchię jurystów i kupców przenikniętych duchem sceptycyzmu filozoficznego i wolności. Poczucie bezpieczeństwa w mieście utrzymywane dzięki autorytetowi władz i konserwatywnemu klerowi zostało zachwiane. Do tego doszedł jeszcze kryzys ekonomiczny, który powiększył atmosferę niepokoju. Czynniki te autorka również uwzględniła, wpływ